

MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN MAHMÛD
ŞELTÛT'UN HZ. İSÂ'NİN REF' ve NÛZÛLÛ
HAKKINDAKİ FETVASINA ELEŞTİRİLERİ

The Critiques of Mustafa Sabri Efendi to the
Fatwa of Mahmûd Şeltût about the Ascension
and Descent of Prophet İsa

İbrahim BAYRAM*

Özet

Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişmiş önemli siyaset ve ilim adamlarından biri olan Mustafa Sabri Efendi, hem ülkesinde hem de yurtdışında pek çok ilmî münazaraya dâhil olmuş ve bu tartışmalarda muhafazakâr ve gelenekçi bir yol izlemiştir. Onun kendisiyle ilmî tartışmalara girdiği kişilerden biri de Ezher'de çeşitli kademelerde görev alan ve ıslahatçı düşünceleriyle şöhret bulan Mahmûd Şeltût olmuştur. Mustafa Sabri, Şeltût'un Kur'ân ve sünnette bir iman maddesi oluşturacak kadar Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlü inancını destekleyen açık bir ifade olmadığı teziyle bu inancı reddeden kişinin itikadî mânada bir sıkıntıya düşmeyeceği şeklinde vermiş olduğu bir fetvasına karşı çıkmış ve bu konuda Şeltût'u eleştirerek onun iddialarına ve kullandığı delillere cevaplar vermiştir. Mustafa Sabri bu cevaplarında selef ulemânın Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlü inancına yönelik olarak getirmiş olduğu delillerin yanı sıra aklî bir takım deliller daha serdetmiş ve bu konuda geleneksel görüş doğrultusunda yorumlar geliştirmiştir. Mustafa Sabri'nin bu yorumlar eşliğinde kendisine verdiği cevaplara ve yönelttiği eleştirilere başka bir kısım makaleler üzerinden karşılık veren Şeltût'un bu cevapları Mustafa Sabri tarafından yeni bir eleştirinin konusu haline getirilmiştir. Bu makalede Şeltût'un fetvası, Mustafa Sabri'nin bu fetvaya yönelik eleştirileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri, Mahmûd Şeltût, Hz. İsâ, Kıyamet alametleri, Nüzûl-i İsâ

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Abstract

Mustafa Sabri Efendi, one of the last period politicians and scientists of Ottoman joined many scholarly debates not only in his country but also in abroad and followed a conservative and traditionalist approach in these debates. One of the persons that he debated on scholarly issues was Mahmûd Şeltût, who took office in various levels and rose to prominence with his reformist thoughts. Mustafa Sabri objected the fatwa of Şeltût who used the thesis that there is no open expression in Quran and in Hadith that support the ascension and descent of Prophet İsa (Pbuh) in such as extend to form the basis of faith and the person who rejected this belief would not be in trouble with in terms of faith. He criticized Şeltût and he gave answers to his assertions and the evidences he used. Mustafa Sabri propounded some mental evidences in his responses together with the evidences forwarded by the predecessor scholars aimed at the faith of ascension and descent of Prophet İsa and developed reviews in this issue in accordance with the traditional views. The answers of Şeltût who responded the critics and answers of Mustafa Sabri to himself in parallel with those reviews through some articles, was taken as a subject of new critics by Mustafa Sabri. In this article, the fatwa of Şeltût and the critics of Mustafa Sabri aimed at that fatwa shall be reviewed.

Key words: Mustafa Sabri, Mahmûd Şeltût, Prophet İsa (Pbuh), Signs of Doom, Ascension of İsa

1. Giriş

Erken devirlerden itibaren İslâmî kaynaklarda yer alan, son dönemlerde ise hakkında pek çok münazara yapılan Nüzûl-i İsâ meselesindeki¹ tartışmalar özellikle 19. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmıştır. Bu tartışmada savunulan temel görüşleri; Hz. İsa'nın döneceği, kesinlikle dönmeyeceği ve bunun tam olarak bilinemeyeceği (tevakkuf) şeklinde sıralamak mümkündür². Bu meselede Hz. İsa'nın nüzûlünü savunmak doğal olarak onun semaya ref' edildiği şeklindeki görüşü savunmayı beraberinde getirmektedir. Bu konuda Kur'ân'dan daha çok onun ref'ine, hadislerde ise nüzûlüne yönelik deliller serdedilmiş ve tartışmalar bu minval üzere seyretmiştir. İşte bu konu üzerinde gerçekleşen bir tartışma da muhafazakâr ve gelenekçi bir çizgiye sahip olan son devir Osmanlı Şeyhülişlâmlarından Mustafa Sabri Efendi ile (1869-1954), modernist bir çizgi takip eden Mahmûd Şeltût (1893-1963) arasında cereyan etmiştir.

¹ İlyas Çelebi, "İsâ" (Kelâm), *DİA*, XXII, 472.

² Zeki Ünal, *Hz. İsa'nın Dönüşü Meselesi*, s. 11.

Meşrûtiyetin ilanını takiben yapılan seçimlerde İttihat ve Terakkî Fırkası'ndan Tokat mebusu seçilen, kısa bir süre sonra bu firkanın en büyük muhaliflerinden biri olan, Mütareke döneminde dört kez Şeyhülislamlık görevine getirilip çeşitli sebeplerle Kuva-yı Milliye Hareketine karşı çıkan ve sonunda ülkesini terk etmek mecburiyetinde kalan Mustafa Sabri Efendi ömrünü siyasi mücadelelerle geçirmiştir. Mustafa Sabri'nin, siyasi alanda yaşadığı bu mücadelecî hayat, onun ilmî alanda kullanmış olduğu dile de yansımıştır. İnancının gücünden olsa gerek, hem ülkesinde hem de yurt dışında özellikle Mısır'da sahip olduğu değerlere aykırı görüşlerin serdedildiğini gördüğünde hemen kaleme sarılmış ve muhaliflerine oldukça keskin ifadelerle cevaplar vermiş³, pek çok konuda Muhammed Abduh'tan Kâsım Emîn'e genelde modernist ve ıslahatçı düşüncelere sahip kişilerle mücadelesini sürdürmüştür⁴.

Gelenekçi ve muhafazakâr bir zihin dünyasına sahip olmakla birlikte meselelere dair getirdiği akılcı yaklaşımlarla hasımlarına karşı çıkan ve bu yönüyle farklı bir portre çizen Mustafa Sabri Efendi, hiçbir zaman Batı'nın ilmî ve kültürel hegemonyası karşısında bir komplekse kapılmamış ve sahip olduğu ilmî anlayış ile İslâm coğrafyasını egemenliğine almış olan modernist düşüncelere ve bu düşüncelerin sahiplerine karşı mücadele etmiştir. Mustafa Sabri bu mücadelesinin bir bölümünü de Mahmûd Şeltût'a karşı yürütmüştür. Kur'ân'da çeşitli vasıfları zikredilen şeytana “şer temayülü” şeklinde bir anlam verdiğini söylediği Şeltût'a bu konuda getirdiği eleştirilerden başka, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlünü reddeden fetvası nedeniyle de çeşitli tenkitler yöneltmiştir⁵.

Mısır'ın önemli âlimlerinden olan ve bir dönem Ezher şeyhi olarak da görev yapan Mahmûd Şeltût ise, 1918 yılında mezun olduğu Ezher'de çeşitli kademelerde görev aldıktan sonra 1958 yılında Ezher şeyhi olmuş ve ilk kez kendisinin döneminde Ezher, kız öğrencileri kabul etmeye başlamıştır. Islahatçı yapısıyla dikkat çeken

³ Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı ve eserleri için bkz. Ebû'l-Üla Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1966, II-III, s. 350-352; İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 3. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, IV, 2183-2185; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 254-259; Tevfik İslâm Yahyâ, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Mektebü Alba Press, Kahire 2002; Müferrih b. Süleymân el-Kavsî, *Mustafa Sabri el-Müfekkiri'l-İslâmî ve'l-Âlimü'l-Âlemi ve Şeyhülislam fi'd-Devleti'l-Osmaniyye Sâbıkan*, Dâru'l-kalem, Dimaşk 1427/2006; Muhammed Beşir Beşir, *Farklı Yönleriyle Mustafa Sabri Efendi*, Tahsil Yayınları, İstanbul 2013.

⁴ Süleymân el-Kavsî, *Mustafa Sabri*, s. 151-156; Enver el-Cündî, *el-A'lâmü'l-Karni'r-Rabi' Aşr el-Hicri*, I, 245.

⁵ Şeytanı “şer temayülü” olarak tevîl ettiği gerekçesiyle Mustafa Sabri'nin Şeltût'a yönelttiği eleştiriler için bkz. Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-Akl*, IV, 350-351.

Mahmûd Şeltût, Cemâleddîn-i Efgânî (ö. 1314/1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) çizgisinde yürümüştür. Çalışmalarını daha çok fıkıh ve tefsir alanında yoğunlaştırmış, fıkıh alanında geleneksel bakış açısına karşı çıkararak çağdaş problemlere cesur çözümler üretmiş ve vefat ettiğinde ardında pek çok eser bırakmıştır⁶.

Mustafa Sabri ile Mahmûd Şeltût arasında gerçekleşen bu ilmî tartışma aslında gelenek ile modernizm arasındaki mücadeleden farklı bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tartışmada bir tarafta geçmişin ilmî birikiminden istifade ederek selef ulemânın argümanlarını kullanan ve bunu birtakım aklî-mantıkî delillerle kuvvetlendirmeye çalışan gelenekçi görüş, diğer tarafta deney ve gözlemi öne çıkaran ve bu kıstasa uymayan düşünce ve inançları reddeden modern ilmî anlayışın ilkelerine uyma endişesiyle dinin verilerini bu anlayış ışığında yorumlayan modernist düşünce bulunmaktadır.

Şeltût'un Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkındaki fetvası Mısır'da yayımlanan *er-Risâle* dergisinin 462. sayısında neşredilmiştir. Bu fetvası üzerine kendisine yöneltilen eleştirileri cevaplandırmak üzere o, yine aynı derginin 514, 517, 518 ve 519. sayılarında makaleler kaleme almıştır. Kendisinin bu fetva ve makaleleri *el-Fetâvâ* adıyla neşrettiği kitabında da yer almıştır⁷. Onun bu fetvası Ethem Ruhi Fığlalı; fetva ile birlikte bu fetvasına yöneltilen eleştirilere cevaplar verdiği ilgili makaleleri ise bir bütün halinde Mustafa Baş tarafından Türkçeye de çevrilmiştir⁸.

Mustafa Sabri'nin Mahmûd Şeltût'a yönelttiği eleştirileri ise kendisinin ve son dönemin en önemli kelâm eserlerinden biri olarak kabul edilen *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn* adlı dört ciltlik eserinde yer almıştır⁹.

⁶ Seyyid Ahmed eş-Şâl, "Şeltût, Mahmûd", *DİA*, XXXVIII, 494-495; ayrıca bkz. Murat Şimşek, "*Mahmûd Şeltût (1893-1963) Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy: 6, 2005, s. 369-398.

⁷ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 59-82.

⁸ Mahmûd Şeltût, "*İsa'nın Ref'i*", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXIII, 1978, s. 319-324; a.m.f., "*Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü*", çev. Mustafa Baş, *Dini Araştırmalar*, cilt: 7/21, 2005, s. 289-306.

⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn*, 1. bs., Dâru't-terbiye, Beyrut 1427/2007.

Şeltût'un bu konu hakkındaki görüşlerine geçmeden önce son olarak şu hususu da belirtelim ki, bu tartışmanın fitilini ateşleyen fetvada suali soran kişinin Ortadoğu askeri birliğinin komutanı Abdülkerîm Han'ın olması bazı tartışmaları da beraberinde getirmiş ve bu şahsın Kadıyânî mezhebine mensup olup kendi mezhebini teyit etmek için bu soruyu sorduğu ve Şeltût'un verdiği fetva ile bilinçli olmasa da bu mezhebin amacına hizmet ettiği iddia edilmiştir¹⁰.

2. Şeltût'un Görüşleri

Mustafa Sabri Efendi'nin, eleştirilerine muhatap olan ilgili fetvasında Mahmûd Şeltût, Hz. İsa'nın eceliyle öldüğünü, onun bedeniyle hayy bir şekilde semâya yükseltildiği hususunda Kur'ân ve sünnette kalbi mutmain edecek sarahatte bir bilginin bulunmadığını, dolayısıyla bu olayı inkâr etmenin itikadî mânada kişiyi bir sıkıntıya sokmayacağını savunmuştur¹¹. Bu fetvasına aralarında Mustafa Sabri'nin de olduğu bir kısım ulemâ tarafından eleştiriler yöneltilince o, bu tenkitlere cevaplar vermiş ve verdiği bu cevaplar dışında yine kendi görüşünü desteklediğini düşündüğü başka bir kısım deliller daha ortaya koymuştur¹².

Şeltût bu fetvasını delillendirmek için önce konuyla ilgili âyetler (Âl-i İmrân 3/52-55; en-Nisâ 4/157-158; el-Mâide 5/116-117) üzerinde durmuş, özellikle bu âyetlerde geçen "teveffî" kelimesinin (Âl-i İmrân 3/55; el-Mâide 5/117) "vefat ettirme" anlamına geldiğini ısrarla vurgulamıştır. Ona göre bu kelimenin ölüm mânasında kullanımı oldukça yaygın olup, aksi bir işaret olmadıkça bu kelimenin istimâl edildiği yerde akla gelmesi gereken ilk mâna budur. İlgili âyetlerde Hz. İsa'nın vefatını onun dünyaya gelişinden sonraki ölümüne bağlamayı gerektirecek bir durum yoktur. Zira

¹⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 169-170; Muhammed Halil Herrâs, *İsâ aleyhisselâm'ın Nüzûlü Meselesi*, s. 94.

¹¹ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 65; a.mlf., "Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü", s. 293-294.

¹² Bu konuda kitabına aldığı bölümler de daha önce geçtiği üzere *er-Risâle* dergisinin 514, 517, 518 ve 519. sayılarında yazmış olduğu cevâbî makalelerinden oluşmaktadır. Şeltût burada adını zikretmeden "Şeyh" diye andığı Mustafa Sabri'nin konuyla ilgili getirdiği kimi delillere birtakım cevaplar vermektedir. Makalemizin ileriki sayfalarında onun bu cevaplarına da yer verilecektir. bkz. Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 66-82. Şeltût'un bu fetvasına aralarında Muhammed Zâhid el-Kevserî, Muhammed Hamid el-Fakî ve Abdullah el-Gumârî gibi şahısların da bulunduğu bir kısım ulemâ eleştiriler yönelmişlerdir. Zâhid el-Kevserî'nin bu konudaki eseri için bkz. *Nazratün Âbiretün fî Mezâimi men Yünkuru Nüzûle İsa aleyhi's-selâm*, Matbaatü Emîn Abdurrahman, Kahire 1362/1943. Muhammed Hamid el-Fakî ve Abdullah el-Gumârî'nin eleştirilerinin geniş bir özeti için bkz. Herrâs, *İsâ aleyhisselâm'ın Nüzûlü Meselesi*, s. 92-105.

ilgili âyet olayı, son ümmet olan Hz. Muhammed'in kavmi üzerinden değil, Hz. İsa ile kavminin arasında geçen bir hâdise üzerinden aktarmaktadır¹³.

Şeltût'a göre "Ben seni vefat ettireceğim ve kendime yükselteceğim" (Âl-i İmrân 3/55) ve "bilakis Allah onu kendi katına yükseltti" (en-Nisa 4/158) âyetleri arasında bir uzlaşma gidilmeli ve Allah'ın Hz. İsa'yı vefat ettirip kendi katına yükselterek onu kâfirlerin kötü emellerinden temizlediği şeklinde bir mânaya ulaşılmalıdır. Ona göre âyette geçen ref' cesedin değil, derecenin yüceltilmesidir. Nitekim bu âyetin hemen ardından gelen "seni inkâr edenlerden temizleyeceğim" ifadesi bu yükseltilmenin manevî bir derece olduğunu ortaya koymaktadır. Ref'in bu mânada kullanıldığına yönelik olarak pek çok âyetten istidlalde bulunmak mümkündür. Şeltût'a göre, Allah'ın Hz. İsa'ya olan "seni onlardan temizleyeceğim" şeklindeki vaadini Hz. İsa'nın öldürülmeksizin ve asılmaksızın tabii bir ölümle vefat edeceğinin (ettiğinin) bir işareti olarak almak gerekir. Öte yandan ilgili âyette geçen "Allah'ın tuzağı"nın (Âl-i İmrân 3/54), Hz. İsa'nın cesediyle birlikte semaya kaldırılışı şeklinde gerçekleştiğini düşünmek tuzağın kendi mahiyetine aykırı bir durumdur¹⁴.

Şeltût, Âl-i İmrân sûresindeki "teveffî" kelimesini normal bir şekilde gerçekleşen ölüm anlamında değerlendirirken Alûsî'nin (ö. 1270//1854) ilgili âyet hakkında naklettiği yorumlardan birisini alır ve "teveffî" kelimesine sıradan ölüm anlamının verildiği bu yorumun, diğerlerinden daha kuvvetli olduğunu belirterek bunu kendi görüşünü desteklemek için kullanır¹⁵. Alûsî, tefsirinde bu âyetle ilgili yapılmış sekiz yorumu ve konuya dair birtakım rivayetleri nakletmiş, Şeltût bunların içinden muhtevasını verdiğimiz ikinci yorumu tercih etmiştir. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki, Alûsî: "Doğru (sahih) olan Hz. İsa'nın bir ölüm ve uyku olmaksızın ref' edilmesidir." ibaresiyle kendi tercihini ortaya koymuş¹⁶ Şeltût ise kendi düşüncesini destekleyen yorumu alıp onu bir dayanak olarak kullanmıştır. Yine Şeltût, Hz. İsa'nın ref'ini "ruhunu (derecesini) yüceltme" şeklinde ele alırken bu sefer Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1209) "ve râfiuku ileyye" (Seni katıma yükselteceğim. Âl-i İmrân, 3/55) âyetine

¹³ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 61; a.mlf., "Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü", s. 290-291.

¹⁴ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 62-64.

¹⁵ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 63.

¹⁶ Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, III, 179.

“bu yükseltmenin mekân yönüyle değil, derece cihetiyle olduğu” şeklindeki bir yorumuna yer vererek bunu da kendi yorumunu destekleyen bir görüş olarak aktarmıştır¹⁷. Burada da Şeltût için önemli olan kendisinden alıntı yaptığı zâtın bu meseledeki genel tavrı değil, alıntı yapılan yorumun kendisini destekleyip desteklemediğidir.

Şeltût'a göre Nisâ sûresindeki “Allah onu kendi katına yükseltti” âyetini pek çok müfessir Deccâl'in çıkışından sonra Hz. İsa'nın gökten ineceğini bildiren hadislere dayanarak “onu canlı olarak semaya kaldırdı” şeklinde yorumlasa da, böyle bir yorumun önünde birtakım maniler vardır. Öncelikle bu konudaki rivayetler hem lâfzen hem de mânânen birbiriyle uzlaştırılmayacak kadar karışık olduğu gibi buradaki râvîlerin bir kısmı (Vehb b. Münebbih gibi) Ehl-i Kitap olup yeterli güvenilirliğe sahip değildir. Bu konuda diğer bir râvî olan Ebû Hureyre'nin rivayeti¹⁸ ise âhâd olup itikadî bir konuda böylesi bir hadis sened olamaz. Yine müfessirler bu yorumlarında Hz. Peygamber'in mi'rac hadisesinde onun Hz. İsa'yı ikinci semada görmesine dayanıyor olsalar da Şeltût'a göre öncelikle mi'rac hadisesi pek çok hadis şârihi tarafından ruhânî olarak değerlendirilmiştir¹⁹. Şeltût, pek çok hadis şârihinin mi'rac hadisesinin ruhânî olarak gerçekleştiği yönünde kanaat bildirdiklerini söylerken, İbn Kayyim'in *Zâdü'l-Meâd* adlı eserine atıfta bulunmaktadır. İbn Kayyim bu olayın rûh-beden birlikteliği ile gerçekleştiğini savunanlar olduğu gibi bunun, sadece ruhî olarak vukû bulduğunu savunanların da olduğunu ifade etmektedir²⁰. Ancak yine hemen belirtmemiz gerekir ki İbn Kayyim, bu konuyu işlerken konunun hemen başında sahih olan görüşe göre isrâ hâdisesinin bedenen gerçekleştiğini dile getirmektedir²¹. Şeltût'un buradaki yaklaşımı yine her zamanki gibi kendisini destekleyen herhangi bir yorumu alıp kullanmak olmuştur. Şeltût, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkında vârid olan hadislerin âhâd olması itibarıyla ne kadar sahih olursa olsun, bu olayı inkâr edenin küfrüne neden olacak kadar bir kesinlik bildiremeyeceğini savunur. Zaten ona göre bu hadislerin çoğunluğunun

¹⁷ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 68-69, 1 nr.lı dipnot.

¹⁸ Ebû Hureyre'nin bu hadisi için bkz. Buhârî, “Büyü”, 102, “Mezâlim”, 31, “el-Enbiyâ”, 49; Müslim, “İman”, 242; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14, Tirmizî, “Fiten”, 54.

¹⁹ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 61-62; a.mlf., “Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü”, s. 291. Hz. Peygamber'in mi'rac gecesi Hz. İsa'yı gördüğüne dair ilgili rivayetlerden bir örnek için bkz. Müslim, “İman”, 263.

²⁰ İbn Kayyim, *Zâdü'l-Meâd*, s. 427.

²¹ İbn Kayyim, *Zâdü'l-Meâd*, s. 425.

râvîleri zayıf, metinleri “muztarib”²² ve mânaları da yeterince açık olmayan ifadelerdir. Bu hadislerin en asgarî şartlarda dahi tevatüre ulaşması söz konusu değildir. Şeltût burada, Sa’deddîn Teftazânî’nin (ö. 792/1390) *Şerhu’l-Makâsıd* adlı eserinden yaptığı bir alıntıyı da kullanarak bu tür mânası yeterince açık olmayan rivayetlerin tevîl edilmesinin önünde bir mâni bulunmadığını da belirtir. Şeltût, Teftazânî’den alıntı yaparken, daha çok onun bu konudaki hadisler hakkında “İlim ehli katında bu tür hadislerin zâhirleri üzerine hamledilmeleri önünde bir mâni yoktur. Zira burada ifade edilen mânalar, aklen mümkün kategorisinde olan hususlardan ibarettir.” şeklindeki açıklamasından çok, hemen bu açıklamanın ardından bazı ulemânın kıyamet alâmetleri hakkında yaptığı tevellere yer vermesine atıf yapmaktadır. Şeltût’a göre Teftazânî bu hadislerin mutlaka bir mâna üzerine hamledilmesinin zorunlu olmadığını (dolaylı olarak) ortaya koymaktadır. Şeltût’a göre bu hadisler hem rivayet açısından hem de delalet açısından bir kesinlik arzetmekten uzaktır²³. Ona göre kati olarak sabit olmayan yahut bu şekilde sabit olsa da ilgili mânasına delaleti hususunda kesinlik bulunmayıp ulemâ arasında ihtilafa neden olan konular üzerinde, inanılması zorunlu katî bir iman maddesi oluşturulamaz²⁴.

Şeltût’un bu konudaki hadisleri sübûtu ve ifade ettiği mananın sarahati açısından sıhhatli bulmaması itibariyle onlara neredeyse yokmuş muamelesi yapması kanaatimizce doğru bir yaklaşım değildir. Zira Şeltût, bu konudaki hadislerin bir kısmı için yapılabilecek eleştirileri onların tümüne teşmîl etmekte ve hadisleri tümüyle devre dışı bırakmaya çalışmaktadır. Ortada iki-üç hadisin değil, yetmiş dolayında hadisin varlığı söz konusudur. Bunları bir kalemde silip atmak, Kur’an’dan sonra ikinci kaynak konumunda olan sünneti bir nevî ilgâ etmek ve onu sahip olduğu değerinden alışıya etmek demektir. Böylesi bir düşüncenin yanlışlığı da izaha ihtiyaç duymayacak kadar açıktır.

Şeltût Hz. İsa’nın ref‘ ve nüzûlü hakkında icmâ bulunduğuy iddiasını da kabul etmez. Öncelikle ona göre icmânın kendisinin bile bir delil olup olmadığı tartışmalıyken

²² Muztarib; “birini diğerine tercih imkânı olmaksızın farklı yönlerden birbirine muhalif olarak aktarılmış olan hadis” anlamına gelmektedir. bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü’l-Hadis*, s. 367.

²³ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 76-78; a.mlf., “Hz. İsa’nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü”, s. 302-303. Teftazânî’nin bu ifadeleri için bkz. Sa’deddîn Teftazânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, V, 317.

²⁴ Mahmûd Şeltût, *el-İslâm: Akide ve Şeri’a*, s. 54.

bundan hareketle bir görüşün kesin bir inanç oluşturduğunu söylemek doğru değildir. Öte yandan icmâyı delil kabul edenler arasında da ayrıca âhîret ve kıyamet alametleri gibi geleceğe taalluk eden konularda icmânın imkânı hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Aralarında Hz. İsa'nın nüzûlü gibi meselelerin de bulunduğu böylesi rivayet ve delalet açısından sıkıntılı olan konularda rivayet ve delalet açısından bir kesinlik ifade eden nasların ilkelerine müracaat etmek gerekir²⁵.

Son olarak Şeltût, “Konuyla İlgili Eski ve Yeni Tartışmalar” alt başlığı altında bu meselede ulemâ arasında bir ittifak değil, ihtilafın söz konusu olduğunu savunan İbn Hazm'dan (ö. 456/1064) bir alıntı yapar ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ile Sa'deddîn Teftazânî (ö. 792/1390) gibi şahısların da bu konuda bir icmâ olmadığı hususunda İbn Hazm'ın görüşüne katıldığını belirtir. Şeltût, İbn Hazm'ın *Merâtibü'l-İcmâ* adlı eserinden yaptığı alıntıda onun “Ulemânın Hz. İsa'nın kıyametten önce gelip gelmeyeceği hakkında ihtilaf ettikleri” şeklindeki bir ibaresini aktarmaktadır²⁶. Daha sonra bu meselede kendileriyle aynı çizgide yürüdüğü Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935) ve Muhammed Mustafa Merağî (ö. 1364/1945) gibi modernist düşünceye sahip şahısların görüşlerini nakleder²⁷. Şeltût, kendisiyle benzer düşüncelere sahip bu kişilerin görüşlerini aktararak bir nevî kendi görüşüne haklılık kazandırmaya çalışmakta, en azından bu meselede bir icmâ bulunmadığı hususunu âdetâ bir başka yönden ispat etmeye çalışmaktadır.

Bize göre Şeltût'un, bu konu özelinde icmâ iddialarını reddetmede bir haklılık payı olabilirse de, o, sırf Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü meselesindeki kanaatini haklı göstermek amacıyla burada icmâyı âdetâ tamamen reddetme pozisyonuna düşmektedir. Bu ise Kur'an ve sünnetin ifade ettiği ahkâmın bir nevî sigortası hükmünde olan icmâyı ortadan kaldırmak anlamına gelecek bir yaklaşımdır.

²⁵Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 79-80; a.mlf., “Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü”, s. 303-304. Şeltût'un kimi konularda ortaya atılan icmâ iddiaları ve onun bir inanç maddesi oluşturabilmesi hakkında oldukça çekimser sayılabilecek tutumu için bkz. Mahmûd Şeltût, *el-İslâm: Akîde ve Şeri'a*, s. 65-69.

²⁶İbn Hazm, *Merâtibü'l-İcmâ*, s. 194. İbn Hazm'a göre Hz. İsa gerçekten ölmüştür, ancak o, yeni bir dirilişle kıyametten önce geri dönecektir. bkz. Ünal, *Hz. İsa'nın Dönüşü Meselesi*, s. 199.

²⁷Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, 80-82; a.mlf., “Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü”, s. 304-305. Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın bu konu hakkındaki görüşleri için bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, III, 316-317.

3. Mustafa Sabri'nin Eleştirileri ve Cevapları

Mustafa Sabri bu meselede önce Şeltût'un görüşünü temellendirirken kullandığı argümanlara cevap vermiş, daha sonra kendi görüşünü desteklediğini düşündüğü delillere yer vermiştir. Mustafa Sabri, Âl-i İmrân 3/55 ve Mâide 5/117 sûrelerinde geçen "teveffî" kelimesinin Şeltût'un iddia ettiğinin aksine ilk anlamının "ölüm" değil, "kabzetme ve alma" olduğunu belirtir. O, bu kelimenin ölüm mânasını da içine alan ancak bu mânaya münhasır olmayan bir anlam ifade ettiğini savunur. Bu konuda Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) söz konusu kelimenin ölüm mânasına gelmesinin "mecâzen" olduğunu belirten bir ifadesini aktararak bu kelimenin ölüm anlamına tahsis edilemeyeceği tezini kuvvetlendirmeye çalışır²⁸. Zemahşerî, Mustafa Sabri'nin söylediği gibi, "vefâ" kelimesinin "teveffâ" kalıbında "kişiyeye vefatın erişmesi" anlamında mecâzen kullanıldığını belirtmektedir²⁹. Onun bu konuda atfı yaptığı diğer bir kaynak da Abdülkadir er-Râzî'nin *Muhtâru's-Sihâh* adlı lügatidir. O, bu sözlükten "istevfâ hakkahû (hakkını aldı)" ile "teveffâ hakkahû (hakkını aldı)" kelimelerinin aynı anlama geldiğini belirten bir pasaj aktararak kendi görüşünü desteklemeye ve bu kelimenin "almak, kabzetmek" anlamlarına geldiğini ispatlamaya çalışır³⁰. Abdülkadir er-Râzî, "vefâ" kelimesini incelerken "teveffâ" kelimesi ile "istevfâ" kelimelerinin aynı anlama geldiğini söyledikten hemen sonra "teveffâhü" kelimesinin de "vefat etme" anlamında kullanıldığını belirtmektedir³¹. Mustafa Sabri ayrıca Kur'ân'da bu kelimenin ölüm mânası dışında başka anlamlar (uyku) için de kullanıldığını düşündüğü âyetlere (el-En'âm 6/60; ez-Zümer 39/42) örnekler verir. Ona göre "Ey İsa, seni yeryüzünden alacağım (veya vefat ettireceğim) seni katıma yükselteceğim ve seni o küfredenlerden paklayacağım" (Âl-i İmrân 3/55) âyetinde geçen "müteveffî" kelimesinin anlamı, "seni bu âlemden alacağım" şeklindedir. Zira âyetin hemen devamında geçen "seni o küfredenlerden paklayacağım" ifadesi bu kelimenin "öldürme" anlamına gelmediğine de işarettir. Çünkü Hz. İsa'yı öldürüp de o inkârcıları yaşatmak, onu canlı bir şekilde göğe yükseltmekteki gibi bir "paklama" olmaz. Eğer bu âyetteki "müteveffî" kelimesine

²⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 172.

²⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, II, 340-341.

³⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 172.

³¹ Abdülkadir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, s. 647.

Şeltût'un iddia ettiği gibi “vefat ettirmek” mânası verip ardından gelen “katına yükseltme (râfi‘uke)” ifadesine de yine onun düşüncesiyle “Hz. İ̇sâ'nın ruhunu (derecesini) yükseltme” anlamı verilecek olursa, bu ikinci kelime boşuna zikredilmiş olur. Zira bir peygamber olan Hz. İ̇sâ'nın ölümünden sonra ruhunun yüceltileceği ayrıca zikredilmesine ihtiyaç duyulmayacak malum bir husustur. Öte yandan zaten “müteveffi” kelimesine “öldürme” mânası verilmesi halinde bunun da, ayrıca zikrine ihtiyaç bulunmayan bir husus olduğu da apaçıktır. Zira her nefsin ölümü tadacağı bilinen bir şeydir. Allah, kim için özel olarak “seni vefat ettireceğim” demiştir? Burada “Hz. İ̇sâ'yı öldürecek olan onun düşmanları değil, Allah'tır. Âyetteki temel amaç inkârcıların onu öldüremeyeceğini ifade etmektir.” şeklinde dile getirilmesi muhtemel bir itiraza karşı ise Mustafa Sabri şunları söyler: Allah'ın onun canını alması onların Hz. İ̇sâ'yı öldürmesine engel değildir. Zira Allah, maktûl olanlar da dâhil eceli gelen herkesin ruhunu alacak olan yüce varlıktır.

Mustafa Sabri'ye göre “müteveffi” kelimesine vefat ettirme anlamı verilmesi halinde başka birtakım sıkıntılar daha gündeme gelir. Buna göre acaba Allah'ın onu vefat ettirmesi ne zaman gerçekleşecektir? Eğer hemen (inkârcıların onu öldürmek istediklerinde) gerçekleşecekse, bu durum, onun güven içerisine alındığını belirten ilgili âyetin muhtevasına aykırı olmaz mı? Yine bu durum onu öldürmek isteyenlerin tuzaklarının bir şekilde gerçekleşmesi anlamına gelmez mi? Şâyet bu vefat ettirme hadisesi sonraki bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşecekse, onun güven içerisinde olduğunu ifade sadedinde olan âyetin bu durumu bir açıklamaya kavuşturması gerekmez mi? Böyle bir tasrih olmadığına göre burada “seni vefat ettireceğim” ifadesinin bizzat kendisi âyetin siyak-sibakı açısından konu dışı olmaz mı?³² Mustafa Sabri burada

³² Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, IV, 172-174. Öte yandan Mustafa Sabri, Âl-i İmrân sûresindeki “müteveffi” kelimesine aralarında Zemahşerî'nin de bulunduğu müfessirlerin “Senin ecelini ben alacak (belirleyecek), onu belirli bir vakte kadar geciktireceğim” şeklinde anlam vermelerinin de çok doğru olmadığını, bu kelimeye mücerred olarak “Seni (tamamen) alacağım” şeklinde bir mâna vermenin daha uygun olacağını belirtir. Zira o, müfessirlerin verdiği mânada ilgili nassa (müteveffi) “ecel” kelimesinin ilave edildiğini, bunun, reḟ kelimesine Şeltût'un eklediği “ruhun” (ruhun reḟ i) kelimesi kadar yanlış bir ziyadelik olmasa da (bundaki yanlışlıkla kıyaslanamazsa da) müfessirlerin bu nassa bir kelime eklemelerinin de çok doğru olmadığını düşünmektedir. Ona göre kendisinin verdiği anlam, tüm zorlamaların ve buna yapılacak itirazların önüne geçecek bir anlamdır. Yine Mustafa Sabri, burada Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu âyet hakkında yaptığı bir yorumda İ̇sâ'nın (kıyamet öncesi) ölümünden bahsedilmesinin “Hristiyanların Hz. İ̇sâ'yı ilah edinmelerini reddetmeye” dönük olduğu şeklinde bir açıklama yapmasını da doğru bulmaz ve bu yorumun konu dışı olduğunu savunur. Bkz. Mustafa Sabri, *a.g.e.*, IV, 174-175.

gündeme getirdiği sorularla Şeltût'u zor durumda bırakmaya ve kendi görüşünü desteklemeye çalışsa da kanaatimizce ortaya attığı soruların bir kısmı muhatabını zorlayacak cinsten sorular değildir.

Öte yandan Mustafa Sabri'ye göre yine Mâide sûresindeki “felemmâ teveffeytenî” kelimesi de “ne zamanki benim canımı aldın” değil, “ne zamanki beni onların arasından aldın (göğe yükselttin)” anlamındadır³³. Onun düşüncesine göre Şeltût, teveffî kelimesinin “vefat ettirme” mânasında zâhir³⁴ olduğunu kabul etmiş, bu yüzden sonraki “seni katıma yükselteceğim” ifadesini “ruhunu yüceltme” şeklinde tevil etmek durumunda kalmıştır³⁵. Mustafa Sabri'ye göre teveffî kelimesine “öldürme” anlamı veren bir kısım müfessirler varsa da Abduh dışında Hz. İsa'nın hayy bir şekilde semaya ref'ini inkâr edip bu ref'i “ruhun ref'i/derecenin yüceltilmesi” anlamında alıp değerlendiren bir kimse yoktur. Şeltût bu konuda Abduh'un hatasının peşine takılmıştır. Öte yandan Mustafa Sabri'nin tespitine göre Şeltût, kendi yanlış görüşüne destek bulmak için bir kısım müfessirlerin ilgili âyetler hakkında yaptığı bir takım yanlış yorumları kendisine delil olarak alıp kullanmış, ancak nedense onların hiçbirisi Hz. İsa'nın bedeniyle ref'ini inkâr etmemişken, kendisi, bu hâdiseyi inkâr yolunu seçmiştir. Yani onları yanlış mâna verdikleri bir kelimedeki takip etmiş, doğruya ulaştıkları ref' hadisesinde ise onlardan yüz çevirmiştir³⁶. Kanaatimizce Mustafa Sabri'nin bu konudaki eleştirileri oldukça doğrudur.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin Âl-i İmrân sûresinde bu âyetle ilgili yaptığı tefsir için bkz. Elmalılı Hamdi Efendi, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 414-418.

³³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 175.

³⁴ Bir usûl-i fıkıh terimi olan “zâhir”; mânasının anlaşılması için haricî bir karineye ihtiyaç olmaksızın ilgili mânaya açıkça delalet eden lafız anlamında kullanılmaktadır. bkz. Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 369.

³⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 221. Mustafa Sabri, ref' hadisesinde Şeltût'un yapmış olduğu tevilin hem “ruhun ref'i” hem de “derecenin yükseltilmesi” şeklinde anlaşılmaya müsait olduğu düşüncesiyle ona verdiği cevaplarda kimi zaman eleştirilerini her iki muhtemel mâna üzerinden dile getirir. M. Sabri, Şeltût'un ilk verdiği fetvada Hz. İsa'nın ruhunun ref'ini öne çıkardığını sonra bu fetvasına karşılık kendisine yapılan eleştiriler üzerine bu sefer ref'i “derecesinin yükseltilmesi” şekline büründürdüğünü ifade eder. Bkz. Mustafa Sabri, *a.g.e.*, IV, 231-232, 236. Mustafa Sabri'ye göre bu ref' hadisesini, “ruhun ref'i” şeklinde tevil etmek veya “derecenin yükseltilmesi” şeklinde tefsir etmek nassın sarahatine aykırıdır. Böyle bir tevil veya tefsir için bir zarûret olması gerekir. Böyle bir durum yokken bu âyette bu tür bir teville başvurmak âyeti düzeltmekten çok onu ifsâd etmek anlamına gelir. bkz. Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 230.

³⁶ Mustafa Sabri *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 222-223. Muhammed Abduh'un, bu âyete “Hz. İsa'nın ruhunun ref'i” şeklinde verdiği anlam için bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, III, 316-317.

Mustafa Sabri'ye göre Âl-i İmrân sûresindeki “teveffî” kelimesine öldürme anlamı verip hemen ardından gelen “katıma yükselteceğim” ifadesini Hz. İsâ'nın ölümünden sonra onun “derecesini yükseltme” şeklinde tevil etmenin doğru olmadığını gösteren bir durum da, Hz. İsâ'nın derecesinin yükseltilmesinin ölümünden sonraya atfedilmesidir. Bu yorumda Hz. İsâ'nın derecesinin yükseltilmesinin onun ölümünden sonraya bırakılmasını açıklamak zordur. Kaldı ki kişinin ölümünden sonra derecesinin yükseltilmesi, onun şehitlik gibi sıradan olmayan bir ölüm neticesinde gerçekleşmesi çok daha makul iken, Şeltût, Hz. İsâ'nın normal bir ölümle vefat ettikten sonra onun derecesinin yükseltilmesinden bahsetmektedir. Ayrıca Şeltût'un ref' hadisesine verdiği mânadan sonra “Onu ne öldürdüler ne de astılar, bilakis Allah onun derecesini yükseltti.” şeklinde oluşan anlam Hz. İsâ'nın öldürülmediği ve asılmadığı hususunda yeterli ölçüde bir güvence vermemektedir. Yine bu anlam verildiğinde iki cümle arasında alakasız bir durum oluşmaktadır³⁷. Mustafa Sabri'ye göre Şeltût Hz. İsâ'nın ref'iyle ilgili âyetin (Âl-i İmrân 3/55) sadece ilk bölümüne yoğunlaşarak orada geçen “teveffî” kelimesini (onu da yanlış bir anlamda) alıp kullanırken; bu lafzın sonrasında geçen “ve râfi'uke ileyye” ve “ve mutahhiruke minellezîne keferû” ifâdelerini (katına yükseltme ve kâfirlerden temizleme) ihmâl etmiş; kendisi (Mustafa Sabri) ise üçünün de mânasını nazar-ı itibara alacak şekilde bir anlam ortaya koymuştur. Ona göre Hz. İsâ'nın ruhunun ref'i veya derecesinin yükseltilmesi ile onun inkârcıların tuzaklarından temizlenmesi söz konusu olamayacakken Şeltût, bu duruma âdetâ gözlerini kapamıştır³⁸.

Mustafa Sabri'nin âyetler üzerinden Şeltût'un görüşünü reddederken kullandığı diğer kanıtlar şunlardır: Ona göre Şeltût'un Hz. İsâ'nın ref'ini “ruhun (derecenin) yüceltilmesi” şeklinde değerlendirmesinin önünde bir engel daha vardır. Buna göre “Halbuki onu ne öldürdüler ne de astılar.” (en-Nisâ 4/157) âyetinin hemen ardından: “Doğrusu Allah onu kendine doğru yükseltti.” (en-Nisâ 4/158) âyetinin gelmesi, bu ref'in Şeltût'un anladığı gibi değil, kendilerinin anladığı mânada bir “ref” olduğunu göstermektedir. Burada ikinci âyette geçen “بلى” edatının, nefy ve nehyden sonra gelmesi

³⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 233-235.

³⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 236-237.

halinde mâbâdinin mâkabline zıt olması ve bir tekâbüliyet mânası içermesi gerekmesine rağmen, Şeltût'un yorumladığı mânada âyette nefyedilen “öldürülme olayı” ile bunun karşısına onun anladığı mânada konan ref' hâdisesi (derecesini yükseltme) birbiriyle tekâbüliyet içermez. Bu durumda Şeltût'un yorumladığı şekilde Hz. Îsâ'nın ruhunun ref'i, öldürülme ve asılma olayına uygunken (zıt değilken), kendilerinin anladığı mânada bedeniyle beraber ref'i ise öldürülme ve asılmaya zıt, bu haliyle de “بل” edatının ifâde ettiği anlama uygundur. Mustafa Sabri'nin kanaatine göre Şeltût'un buna makûl ve ilmî bir cevap vermesi mümkün değildir³⁹. Şeltût, M. Sabri'nin bu izahına karşılık, kendisinin verdiği mâna ile de “بل” lafzının ifade ettiği bu tekâbüliyet mânasının gerçekleştiğini söylemiş ve şu yorumu yapmıştır. Burada manevî yükselmeyi ifade eden ref' hâdisesi ile “ne öldürdüler ne de astılar.” (en-Nisâ 4/157) arasında da “بل” lafzının gerektirdiği şekilde bir zıtlık vardır. Çünkü onların yapmayı düşündükleri ile gerçekleşen manevî yükselme arasında bir zıtlık oluşmuştur⁴⁰. Ancak Mustafa Sabri, Hz. Îsâ'nın ref'inin “manevî yükselme” şeklinde de tabir edebileceğimiz “ruhunu yüceltme” tarzında tevil edilmesi halinde bunun “بل” lafzının mâkablinde bulunan “ne öldürdüler ne de astılar.” (en-Nisâ 4/157) ifadesiyle bir zıtlık içermeyeceğinde ısrarcıdır. Zira ona göre öldürülen veya asılan bir insanın derecesinin yükseltilebilmesi her zaman için mümkündür. Hatta bu manevî yükselme ihtimali, öldürülme ve asılma olayı gerçekleşmeden meydana gelen ölüme kıyasla daha yüksek bir düzeydedir. Ona göre Şeltût'un bu cevabı oldukça zorlamadır. Kaldı ki burada “derecenin yükselmesi” ifadesinden maksadın ne olduğu da belirgin değildir⁴¹. Bize göre de burada “بل” edatının gerektirdiği tekâbüliyet mânası Mustafa Sabri'nin izahında çok daha belirgin bir şekilde algılanmaktadır.

Öte yandan Mustafa Sabri'ye göre, “Doğrusu Allah onu kendine doğru yükseltti.” (en-Nisâ 4/158) âyetindeki ref'in (Şeltût'un yaptığı gibi) “ruhun ref'i” şeklinde yorumlanması halinde bir kişi, ruhun ref'inin yani Îsâ'nın ruhunun Allah'a yükseltilmesinin, onun düşmanlarının eliyle öldürülme veya asılmasına engel

³⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 171-172, 225.

⁴⁰ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 68, 1 nr.lı dipnot.

⁴¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 230-231.

olmadığını iddia ederek Hz. İsa'nın öldürüldüğünü veya asıldığını söyleme hakkına sahip olabilecek ve bu durum da “Halbuki onu ne öldürdüler ne de astılar.” (en-Nisâ 4/157) âyeti âdetâ –hâşâ- “hezl” kabilinden bir âyet durumuna düşebilecektir⁴². Mustafa Sabri, Şeltût'un açmazlarını gösterebilmek için bazen bu şekilde dolaylı sonuçlar üzerine yoğunlaşmakta ve muhalifini zor durumda bırakmaya çalışmaktadır. Bu açıklamasında da Mustafa Sabri bunun bir örneğini vermektedir.

Diğer yandan Mustafa Sabri'ye göre farklı şekillerde de olsa, sonuç itibariyle Müslümanlar ve Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın ref'i hakkında müttefik bulunuyorken, Şeltût, onun öldürülmediği, asılmadığı, göğe yükseltilmediği ve olaydan sonra sıradan bir şekilde öldüğü kanaatini ızhâr ettiğine göre o, “Hz. İsa'nın bu olaydan sonra nerede yaşayıp nerede öldüğü, kabrinin şu anda nerede olduğu gibi sorulara cevap vermek durumundadır.”⁴³ Mustafa Sabri, kendi savunduğu görüşün Şeltût'un görüşünden daha sâlim olduğunu göstermek için herhalde böyle bir yol izlemiş olsa gerektir. Ancak Şeltût'un savunmuş olduğu görüşün bir neticesi olarak böyle bir soruya cevap verme durumunda bırakılması, kanaatimizce çok da âdilâne değildir.

Mustafa Sabri, kendisinin Şeltût'un fetvâsına yönelttiği eleştirilerden sonra onun Hz. İsa'nın ref'i hakkındaki kendi yorumunu desteklemek amacıyla Fahreddîn Râzî'den “bu ref'in mekân yönüyle değil, derece cihetiyle olduğu” yönünde yaptığı bir alıntıyla sanki bu büyük müfessirin de kendisi gibi Hz. İsa'nın semaya ref'ini inkâr ettiği vehmi uyandırdığını, ancak durumun hiç de öyle olmadığını savunur. Bu iddiasını desteklemek amacıyla da Mustafa Sabri, Râzî'nin Nisâ sûresinin 157-158 ve Âl-i İmrân sûresinin 55. âyetinden sonra “bu ifadelerle Hz. İsa'nın semaya ref' edildiği sabit olmuştur” şeklindeki yorumuna yer vererek⁴⁴ onun bu ifadelerinin Şeltût'u nakzettiğini ima eder ve Şeltût'un bu tavrının ilim adabına yakışmadığını belirtir. Ona göre Şeltût'un Râzî'den aktardığı ilgili söz, onun bu konudaki diğer ifadelerine muhalif olup şâz mesabesinde bulunmaktadır ve Râzî, bu ifadelerinde yanılığa düşmüştür⁴⁵.

⁴² Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 176.

⁴³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 252.

⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, XI, 104-105

⁴⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 227-228.

Mustafa Sabri, Şeltût'un Hz. İsa'nın ref'i konusunda aktarılan hadislerin bir kısmına ta'n eden bir kısmını ise âhâd haber cinsinden olduğu gerekçesiyle onların böyle itikadî bir konuda delil olamayacağını ifade eden sözlerine de karşı çıkar. Öncelikle ona göre böyle hadisler hakkında bir şüphe tohumu atmaya çalışmak nedense, Şeltût'un da aralarında olduğu (kevnî-hissî) mucizeleri inkâr eden kişilerin sıradan bir alışkanlığı haline gelmiştir. Onların bu yaklaşımlarının temelinde o hadislerin gerçekten sahih olmaması değil, kendi zihin dünyalarını şekillendiren mucize ve gaybiyyât konularını inkâr hususunda kökleşmiş olan düşünceleri yatmaktadır. Şeltût'un gözünde Hz. İsa'nın nüzûlü hakkında aktarılan yetmiş hadisin râvisi yalancı, bu hadislerden hareketle onun nüzûlünü kıyamet alameti olarak kabul eden kelâm ulemâsı ve ilgili âyetleri Hz. İsa'nın ref'i ve nüzûlü yönünde yorumlayan müfessirler hatalı, onların aksi istikamette görüş bildiren bir kişi olarak kendisi ise müstakimdir⁴⁶. Mustafa Sabri'nin burada verdiği yetmiş hadis rakamı yaklaşık bir sayıdır. Nitekim daha sonra kendisi "otuz bir sahâbîden aktarılan altmış hadis" ifadesini kullanır ve bu konuda Ebû'l-Fazl İbnü's-Sıddîk (ö. 1380/1960) adlı yakın dönem âliminin *İkâmetü'l-Burhân..* adlı bir eserine atıf yapar⁴⁷. Yine bu konuda Zahid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952) Hz. İsa'nın nüzûlü meselesinde Şeltût'un görüşlerini reddetmek için yazdığı eserinde Keşmîrî'nin (ö. 1352/1933) *et-Tasrih bi mâ Tevatere fî Nüzûli İsa* adlı eserinden naklettiği yetmiş yakın hadise atıfta bulunur. Bu rakama ulaşmış hadisleri haber-i âhâd diyerek reddetmenin yanlış bir tavır olduğunu belirtir⁴⁸. Bizim de bu konudaki kanaatimiz Mustafa Sabri'nin düşüncesiyle örtüşmektedir. Şeltût bu konuda rivayet edilen hadislerin rivayet şekilleri ve mânaları üzerinden getirdiği eleştirileri -doğruluğu yanlışlığı bir tarafa- genele teşmîl etmekte ve onları tümüyle reddetme yoluna gitmektedir. Ancak Mustafa Sabri de bir niyet okuması olarak değerlendirilebilecek bir

⁴⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 170-171.

⁴⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 221. Onun sözünü ettiği bu eserin konumuzla ilgili bölümü için bkz. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî el-İdrîsî, *İkâmetü'l-Burhân alâ Nüzûli İsa*, s. 28-82. Mustafa Sabri'nin burada zikrettiği sahâbî ve hadis sayısını yaklaşık rakamlarla Zâhid el-Kevserî de vermektedir. Bkz. Zâhid el-Kevserî, *Nazratün Âbiretün*, s. 14.

⁴⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, IV, 21. Keşmîrî'nin bu eseri, Şeltût'un âhâd hadis diyerek bununla bir inanç maddesi oluşturulamayacağını söylediği Ebû Hureyre'nin ilgili hadisiyle başlamakta ve burada yetmiş beş hadis zikredilmektedir. bkz. Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî, *et-Tasrih bi mâ Tevatere fî Nüzûli'l-Mesih*, s. 91-260.

şekilde Şeltût'u hadisleri töhmet altında bırakmakla itham ederek farklı bir açıdan genelleme yapmaktadır.

Mustafa Sabri'ye göre diğer bir kısım itikâdî meselelerde olduğu gibi bu konuda da Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlünün inkârının altında yatan temel sebep, bu olayın tam mânasıyla gayba inanmayan modernist Müslüman tipinin zihniyetinde muhâl görülmesidir. Buradaki tevillerin nedeni, mûcizelere ve gayba imanı reddeden çağdaş ilmî anlayışa bağlılıktır. Halbuki bu olay akli değil, âdeti aşan bir olay olduğu için muhal olarak değerlendirilmemelidir⁴⁹. Mustafa Sabri öyle inanmaktadır ki, şâyet Şeltût, bu modernist zihniyete sahip olmasaydı, o ref' ve nüzûl ile ilgili âyetleri ve bu konudaki hadisleri geçmiş Müslümanların itikad ettiği gibi yorumlayacak ve kendisiyle arasında bir fark kalmayacaktı. Ancak Şeltût, bu zihniyetin bir esiri olarak maalesef bu inancı reddetme yoluna gitmiştir⁵⁰. Mustafa Sabri, Şeltût'un ismini vermeksizin, ancak muhtemelen onu da kastederek şimdiki bazı modernist yazarların yeni ilmî anlayışa (adeta) Kur'ân ve sünnetten daha fazla inandıklarını söyler⁵¹. Mustafa Sabri'ye göre, bu olayı inkâr ya da mânasından uzaklaştıracak şekilde tevîl ederek, Allah'ın mûcizelerini gerçekleştirmesini kolaylaştırdığını düşünen Şeltût, şâyet bu vakayı kabul ederse sanki Hz. İsa'yı kendisi göğe yükseltecek ve orada kendisini bir kuş kapıp götürecektir ya da bir rüzgâr esip de kendisini uçuruma atacaktı gibi yorumlar (teviller) geliştirmiştir⁵² ve büyük bir yanılma içerisine düşmüştür. Mustafa Sabri zaman zaman muhâlif olduğu şahıslar hakkında böyle çarpıcı, kimi zaman incitici ifadeler kullanmaktan çekinmez. Bu durum bir yönden onun inancına bağlılığını ve samimiyetini gösterse de diğer yönden

⁴⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 243-244.

⁵⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 171.

⁵¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 22-23. Saîd Ramazan el-Bûtî'nin bir kitabında aktardığına göre Şeltût, ömrünün son günlerinde Ezherli bazı yakın dostlarının bulunduğu bir mecliste başta Hz. İsa'nın ref' meselesi olmak üzere içerisinde Ehl-i Sünnet inancına aykırı görüşlerinin bulunduğu kitap ve bazı varakları yakmış ve yanındaki dostlarını da bu görüşlerinden döndüğü ve bunlardan dolayı Allah'a tevbe ettiği hususunda şahit tutmuştur. bkz. Saîd Ramazan el-Bûtî, *Kübra'l-Yakîniyâti'l-Kevniyye*, s. 331, 1 nr.lı dipnot.

⁵² Mustafa Sabri, *a.g.e.*, I, 18. Mahmûd Şeltût, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkındaki görüşlerini dile getirdiğinde, buna en şiddetli tepki gösteren kişi kendisi olmuştur. Onun bir kısım görüşleri, örneğin muhafazakâr Ezher Şeyhlerinden Muhammed Hıdır Hüseyin (ö. 1958) tarafından da tenkit edilmiştir. Ancak Mustafa Sabri'nin eleştirileri, Muhammed Hıdır Hüseyin'in tenkitlerinden daha ağır olması sebebiyle Şeltût, Hıdır Hüseyin'in eleştirilerini samimi bulurken, Mustafa Sabri'nin kimi ifadelerini haddini aşan ithamlar olarak değerlendirmiştir. Bkz. Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye*, I, 448-449.

karşıdaki muhatabını yaralayan ve bunun bir neticesi olarak da haklı bile olsa söylediklerinin etkinliğini zayıflatan bir pozisyon oluşturmaktadır.

Mustafa Sabri, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkında daha çok Şeltût'un konuya ilgili zikrettiği üç âyet üzerinde değerlendirme yaptıktan sonra bu konuyla alakalı gördüğü diğer bir kısım âyetlere daha temas eder ve nüzûlün kendilerinin anladığı mânada gerçekleşeceğine dâir başka âyet ve hadislerin de bulunduğunu söyler. Ona göre Şeltût'un: "Kur'an'da buna dâir delil olmadığı" yönündeki ifâdesi bir vehimden ibarettir. Bu hususta: "Ehl-i kitap'tan her biri ölümünden önce mutlaka ona iman edecektir." (en-Nisâ 4/159) ve "Gerçekten o, kıyâmet için (onun yaklaştığını gösteren) bir ilimdir." (ez-Zuhuruf 43/61) âyetleri, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlünün gerçekleşeceğini haber veren birbirini destekler mâhiyetteki âyetlerdir. Kıyamet vaktinde gerçekleşecek olan nüzûlü inkâr eden Şeltût, birtakım zorlamalara gitmedikçe, bu iki nüzûl âyetini tevil de edemeyecektir. Bütün bunlar, Müslümanların inandığı mânada Hz. İsa'nın ref'ine dâir Kur'an'da iki ref' hakkındaki âyette sarâhaten, iki nüzûl âyetinde iktizâen, "onun kâfirlerden paklanacağını" belirten âyette ise telmîhan (dolaylı, referans yollu) işaret olduğunu göstermektedir. Bunların dışında "yakın olanlardan" (Âl-i İmrân 3/45) âyetinde Hz. İsa'nın mukarrebûn meleklerinin mahalline yükseltileceğine dâir işaret, "Dünya ve âhirette şerefli" (Âl-i İmrân 3/45) âyetinde dünyada semaya kaldırılmaktan daha şerefli bir şey olmaması itibariyle yine aynı mânaya delâlet, "Buna rağmen (Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu. Şüphesiz Allah tuzak kuranlara karşı en etkili tuzak kurandır." (Âl-i İmrân 3/54) âyetinde de benzer bir mânaya delalet düşünülebilir. Buna göre, Hz. İsa'nın ref'ine dâir Kur'an'dan sekiz âyeti delil getirmek mümkündür⁵³. Ancak Mustafa Sabri'nin âyetlerden hareketle Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkında getirdiği delillerin bir kısmı farklı bir şekilde yorumlanmaya da müsait olması itibariyle onları kesin bir delil olarak aktarmak tartışmaya açıktır.

Mahmûd Şeltût, Mustafa Sabri'nin burada Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlüne dair kendi görüşünü desteklemek üzere zikrettiği diğer âyetler hakkında ona cevaplar vermiş, bunun üzerine Mustafa Sabri de, onun bu cevaplarına başka birtakım mütalaalar daha ekleyerek mukabelede bulunmuştur. Buna göre önce Şeltût Mustafa Sabri'nin

⁵³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 175-176.

“Ehl-i kitap'tan her biri ölümünden önce mutlaka ona iman edecektir.” (en-Nisâ 4/159) âyetini Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlüne bir kanıt olarak kullanmasına karşı çıkar. Şeltût'a göre bu âyet üzerinde temelde iki tür yorum yapılmıştır. Birincisi, Hz. İsa ölmeden önce Ehl-i kitabın ona inanması; diğeri ise Ehl-i kitaptan her birinin ölmeden önce Hz. İsa'ya inanmasıdır. İlk mâna, Hz. İsa'nın kıyametten önce yeryüzüne inmesini gerektirdiği için bu durum onun nüzûlü hakkında bir kanıt oluşturacaktır. İkinci mânaya itibar edilmesi halinde ise her Ehl-i kitap ölmeden önce Hz. İsa'ya iman edecektir, ancak böyle bir durumda bu âyetten onun nüzûlüne dair bir kanıt çıkarmak söz konusu olmayacaktır. Şeltût birinci yorumu İbn Cerîr et-Taberî'nin tercih ettiği görüş olarak aktardıktan sonra başka mânaya da ihtimali olan bu âyeti temel alarak bundan Hz. İsa'nın nüzûlü yönünde kesin bir sonuç çıkarmanın doğru olmadığını savunur, Zemahşerî ve Nevevî gibi âlimlerin ikinci mânayı tercih ettiklerini belirtir ve onlardan birtakım alıntılar yapar. Şeltût, Mustafa Sabri'nin kendi görüşünü desteklemek üzere istidlâlde bulunduğu “Gerçekten o, kıyâmet için (onun yaklaştığını gösteren) bir ilimdir.” (ez-Zuhruf 43/61) âyeti üzerinde de şu yorumlarda bulunur: Bu âyetin Hz. İsa hakkında olduğu doğrudur. Burada Hz. İsa'nın ya yeryüzüne inişinin kıyamet alameti olması, ya babasız dünyaya gelişinin kıyametin imkânına delil olması, ya da onun ölüleri diriltişinin yeniden dirilişin bir işareti olması şeklinde üç ihtimal vardır. Öncelikle bu âyet üzerinde üç ihtimalin gündeme gelmesi, bu âyeti Hz. İsa'nın nüzûlüne dair kesin bir kanıt olarak sunmanın önünde en büyük engeldir. Bu âyet hakkında bir kanaat bildirilmesi gerekirse, bunların içerisinde ona göre tercihe layık olan görüş, ikinci ihtimalde ortaya konulan görüştür. Zira âyetin sibâkı bu ikinci mânaya daha uygun düşmektedir. Ayrıca kıyamet hakkında şüphe içerisinde olanlara kıyamet alametinden bahsetmek doğru gözükmemektedir. Yine bu üç seçenek içerisinde babasız dünyaya gelme Hz. İsa'nın zâtını en fazla alakalandıran husus olması itibariyle de burada ikinci seçenek daha ağır basmaktadır⁵⁴.

Öte yandan Şeltût, “yakın olanlardan” (Âl-i İmrân 3/45) âyetinden Hz. İsa'nın mukarrebûn meleklerinin mahalline yükseltileceğine dâir bir işaret “Dünya ve âhirette şerefli” (Âl-i İmrân 3/45) olmasından dünyada semaya kaldırılmaktan daha şerefli bir

⁵⁴ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 70-76.

şey olmaması itibariyle yine aynı mânaya delalet çıkarılmasına karşı çıkar ve bunların tuhaf yorumlar olduğunu, Kur'ân'dan böyle mânalar çıkarmanın doğru bir tavır olmadığını savunur. Zira “mukarrebûn” kelimesi başka âyetlerde de geçmektedir. Burada delil getirilen âyet, o “mukarrebûn” kelimesinin geçtiği diğer âyetlerle birlikte düşünüldüğünde, Hz. İsa'nın semada tek başına olmadığını, her gün artan bir kalabalıkla sayılarının çoğaldığını söylemek gerekir. Bu tabii doğru bir ifade değildir. Öte yandan Hz. İsa'nın, en büyük itibar kaynağı sahip olduğu risâlet görevidir. Hz. İsa'nın bedenen ref'iyle itibar kazandığını söyleyip ikisi arasında bir bağlantı kurmak doğru değildir⁵⁵.

Mustafa Sabri, Şeltût'un bu âyetlerin Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkında kanıt olamayacağı şeklinde kendisine cevap vermesi üzerine ona mukabelede bulunur ve onun bu yorumları üzerinde değerlendirmeler yapar. Mustafa Sabri, Şeltût'un Nisâ sûresi 159. âyetine (Zemahşerî gibi) kimi müfessirlerin verdikleri mânadan hareketle, onların da kendisi (Şeltût) gibi Hz. İsa'nın nüzûlüne kânî olmadığı havası oluşturmaya çalıştığını, ancak bunun doğru olmadığını savunur. Zira ona göre bu müfessirler her ne kadar bu âyeti, diğer (çoğunluğu oluşturan) müfessirlerden (örneğin Taberî'den) farklı bir mâna üzerine hamlini gündeme getirirler de, tüm ulemâ Hz. İsa'nın nüzûlü hususundaki mütevâtir hadislere dayanmış olup bu anlamda aralarında bir fark yoktur. Öte yandan Mustafa Sabri “Ehl-i kitâb, Hz. İsa'nın ölümünden önce Hz. İsa'ya iman edecektir.” şeklindeki görüşü kabul eden Taberî'nin kullandığı: “bu görüş doğruya daha yakındır” ifadesinin, bu görüşün doğruluğu karşısında yeterince güçlü bir ifade olmadığını beyan eder⁵⁶.

Mustafa Sabri'ye göre, Hz. İsa'nın ref'i ve nüzûlü meselesinde kendisinin dile getirdiği görüşü, bu konu üzerinde icmâ etmiş olan ulemâ savunmakta ve otuz bir sahâbe tarafından rivâyet edilen altmış hadis desteklemekteyken, Şeltût'un görüşünü teyid eden tek bir hadis bile yoktur. Ref' konusunda biri tevili imkânsız “kat'iyü'd-

⁵⁵ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, s. 69.

⁵⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 238-239. Zemahşerî söz konusu âyetin (en-Nisâ 4/159) nüzûlü-i İsa'nın isbatı için delil olarak kullanılmasını zayıf bir görüş olarak aktarırken kendisi âyete “Ehl-i kitâb, Hz. İsa'nın ölümünden önce Hz. İsa'ya iman edecektir” şeklinde değil, “Ehl-i kitâb ölmeden önce Hz. İsa'ya iman edecektir.” şeklinde anlam vermektedir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 177. Bu konuda Taberî'nin ifadesi için ise bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IX, 386.

delâlet" (en-Nisâ sûresi), diğeri "zâhiru'd-delâlet" durumunda olan (Âl-i İmrân sûresi) iki âyet vardır. İki zâhir âyet de onun nüzûlü hakkında vardır. Halbuki Şeltût'un Âl-i İmrân sûresinde geçen "ref'" ve "teveff'"nin birbirine zıt olduğu şeklindeki vehminden başka, dayanmış olduğu bir âyet yoktur. Kaldı ki onun burada yaptığı tevil makûl de değildir⁵⁷. Kanaatimize göre Şeltût bu meselede daha çok reddetme pozisyonunda olduğu için doğal olarak Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlü hakkında getirilen delillerin amaca uygun olmadığını isbat etme yönünde bir gayret sarf etmiş, kendi görüşünü desteklemek için oldukça sınırlı sayıda delil getirebilmiş ve bu konuda Mustafa Sabri'nin kullandığı delil sayısının oldukça gerisinde kalmıştır.

Öte yandan Mustafa Sabri, Şeltût'un Hz. İsâ'nın bedeniyle semaya yükseltildiği inancını bir hurafe olarak aktardığından hareketle ona bu inancı kimin uydurduğu sorusunun sorulması gerektiğini belirterek, buna "bazı yalancı din ulemâsı gibi" bir cevap verilmesi halinde ise ona şu hususu hatırlatmanın gerekli olacağını ifade eder: Sahabe döneminden itibaren ulemâ, Hind bölgesinde Kadıyânîlik, Mısır'da Muhammed Abduh ortaya çıkıncaya kadar, Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlüne iman etmiştir. Şeltût, bu konuda herhangi bir mütekellim, muhaddis, fakih veya müfessirin aksi görüşte olduğuna dâir bir ifade gösteremez. Bu ulemâ arasında ref' ve nüzûl âyetlerinin yorumunda zayıf görüşler aktaranlar olmuşsa da hepsi Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlü inancında birleşmişlerdir⁵⁸. Ona göre Hz. İsâ hakkında vârid olan Kur'ân ayetlerini geçmiş bütün ulemânın yanlış yorumladığını ve bu yanlışlığı desteklemek için birilerinin yalan hadisler rivayet ettiğini düşünmek herhalde su-i zannın en uç noktası olsa gerektir⁵⁹.

⁵⁷ Mustafa Sabri, *el-Fetâvâ*, IV, 220-221.

⁵⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 237-238. Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlü inancına yönelik (Abduh'a kadar) ulemânın hiçbir itiraz getirmediğini ve bu konuda icmâ bulunduğunu belirten Mustafa Sabri'nin bu düşüncesini, geleneğe bağlanmak olarak değerlendiren Hüseyin Aydın, bu geleneğin içerisinde mütevâtir olmayan hadisleri kullanma durumunun da bulunduğunu ve ulemânın aynı şeyi tekrarlamasının kendi özünde büyük bir değer taşımadığını söyleyerek Mustafa Sabri'nin bu bakış açısını eleştirir. Bkz. Hüseyin Aydın, "Kur'an Bütünlüğü Açısından Hz. İsâ'nın Âkıbeti Meselesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: VI, sy: 2, 2008, s. 32-33. Ancak kanaatimizce burada selef ulemânın tavrını, sanki yanlış sürekli tekrarlamak gibi bir şekle büründürmek doğru bir bakış açısı değildir. Zira geçmiş ulemâya yönelik olarak da yapılmış olan bu tenkit, onların bu konuda savundukları görüşün aksi istikamette ortaya koyulan görüşler için hayli hayli geçerli olacaktır.

⁵⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, IV, 22.

4. Sonuç

Mustafa Sabri'nin büyük tepkisini çeken fetvasında Mahmûd Şeltût, temel itibariyle konuyla ilgili üç âyeti esas almış ve bu âyetlere kendi anlayışı doğrultusunda mânalar vererek Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü inancının bir kesinlik arz etmediği düşüncesiyle bu hâdiseyi inkârın kişiyi küfre götürmeyeceğini ileri sürmüştür. O, çeşitli nedenlerle hadis ve icmâ gibi ikinci ve üçüncü derecedeki kaynaklara, en azından bu meselede yeterli bir güvenilirliğe sahip olmadığı teziyle itibar etmemiş ve bu meselede geçmişin ilmî birikimine, tümüyle değilse bile, bir nevî sırt çevirmiştir. Kanaatimizce bu konuda Şeltût, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve M. Mustafa Merağî gibi modernist düşünceye sahip kişilerin düşüncelerinden etkilenmiştir. Acaba bu meselede Şeltût'un ulaştığı görüşler, gerçekten onun ilim ve mantık süzgecinden geçirdikten sonra ortaya çıkan düşüncesinin mi bir tezahürüdür, yoksa Mustafa Sabri'nin iddia ettiği gibi deney ve gözlemi esas alan, bu kıstasa uymayan mucize ve gaybiyyâta dair konuları reddeden yeni ilmî anlayışa uyum gösterme çabalarının mı bir ürünüdür? Burada temel sorun budur. Şeltût'un takip ettiği şahısların düşünce yapısı ve onların kevnî mucizeler konusuna yaklaşımı, kendisinin şeytanı gaybî muhtevasından uzaklaştırıp onu daha çok duygu boyutunda “bir kötülük hissi” şekline büründürmesi bizi, Mustafa Sabri'nin onun hakkındaki iddiasını kabul etmeye yönlendirmektedir. Biz burada Şeltût'un bu meselede tamamen kendi zihin dünyasının kodlarını, naslara söylettiği gibi bir iddiayı savunmuyoruz. Ancak kanaatimiz odur ki, onun bu meseleye yaklaşımında döneminin hâkim ilmî kültür ve anlayışının çok büyük bir etkisi olmuştur.

Meselenin izahında ortaya konulan delillerde kilit noktası olan “teveffî” kelimesinde aslında iki taraf da onun sadece bir mânada (ölüm) kullanılmadığını kabul etmiş, ancak Şeltût ilgili âyetlerde ve temel kullanımında bu kelimenin “ölüm”; Mustafa Sabri ise “alma ve kabzetme” anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Âyetlerde geçen “ref' (katına yükseltme)” ifadesi Şeltût tarafından “ruhun ref'i” veya “derecenin yüceltilmesi” şeklinde tevile tabi tutulurken Mustafa Sabri bunu doğrudan Hz. İsa'nın bedenini semaya yükseltilmesi şeklinde anlamış ve burada bir tevile ihtiyaç bulunmadığını dile getirmiştir. Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlüyle ilgili temel üç âyetin en önemli iki kelimesi olan “teveffî” ve “ref'” ifadelerine Şeltût'un verdiği mânanın doğru olması halinde doğabilecek sıkıntılara ve muhtemel sorulara temas eden Mustafa Sabri,

bu yol üzerinden de kendi düşüncesinin doğruluğuna çıkarımda bulunmuştur. Zaten muhafazakâr bir kimliğe sahip olmasına rağmen Mustafa Sabri'nin en belirgin özelliklerinden biri onun her türlü meselede mantıksal çıkarımlarda bulunan bir zihin dünyasına sahip olmasıdır. Onun bu niteliği aynı zamanda kendisine, daha doğru bir ifadeyle düşüncelerine bir orijinallik katmıştır.

Mahmûd Şeltût bu fetvasında daha çok reddetme; bu fetvasına yöneltilen eleştirileri cevaplandırmada ise savunma pozisyonunda kaldığı için kendi görüşünü ispatlama sadedinde çok fazla delil serded(e)memiştir. Buna karşılık Mustafa Sabri, hem Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü hakkında geçmiş ilmî anlayışın ve birikimin, hem de kendi mantıksal çıkarımlarının yardımıyla kendi görüşü doğrultusunda farklı kuvvette pek çok delil ortaya koymuştur.

Mahmûd Şeltût kendi düşüncesini desteklediğini varsaydığı kimi ulemâ görüşünden bir kısım alıntılar yapmışsa da kendisine atıf yaptığı bu şahısların Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlü inancı hakkındaki nihâî görüşünü pek de dikkate almamış ve meselenin sadece kendi düşüncesini destekleyip desteklemediğine önem atfetmiştir. Mustafa Sabri ise, kimi zaman kullandığı ifadeleri çok kesin bir şekilde aktarmış, ancak bu kesin ifadelerinin aksi yönde karşısına birtakım ibareler çıkartılınca, bu sefer onlara ayrı bir yorum getirmek mecburiyetinde kalmıştır. Diğer yandan o, zaman zaman karşısındaki kişinin sözlerinden doğrudan anlaşılman mânalar üzerinden değil, o sözlerin çok dolaylı muhtemel sonuçları üzerinden de bir kısım ithamlarda bulunmuş, bu ise muhatabının belki aklından bile geçirmedığı mânalar üzerinde onun türlü yorumlar üretmesine ortam hazırlamıştır.

Sonuç itibariyle Mahmûd Şeltût, Hz. İsa'nın ref' ve nüzûlünü inkâr ederken meseleye getirdiği izahlarda belirli bir kalıbın dışına çıkamamış ve kendisiyle aynı doğrultuda fikir yürüten kişilerin düşüncelerinden istifade etmiş, buna karşılık Mustafa Sabri getirdiği izahlarda geçmiş ilmî birikimin ürünlerini kullanmakla birlikte bu konuda muhatabının savunduğu görüşlerin doğurması muhtemel zararlara ve kendi görüşünün destekleyicisi olabilecek aklî ve mantıkî kanıtlara yer vererek klasik bir inanca orijinal katkılar sunmuştur.

Kaynakça

Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, (ö. 1270//1854), *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, tsz.

Aydın, Hüseyin, “*Kur'ân Bütünlüğü Açısından Hz. İsa'nın Âkıbeti Meselesi*”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: VI, sy: 2, 2008.

el-Beyyûmî, Muhammed Receb, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî Siyeri A'lâmiha'l-Muâsirîn*, I-II, Dâru'l-kalem, Dımaşk; Dâru'ş-şâmiyye, Beyrut 1415/1995.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (ö. 256/870), *el-Câmiü's-Sahîh Sahîhü'l-Buhârî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

el-Bûtî, Saîd Ramazan, (ö. 1435/2013), *Kübra'l-Yakîniyâti'l-Kevniyye Vücûdu'l-Hâlik ve Vazîfetü'l-Mahlûk*, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1997.

el-Cündî, Enver, *el-A'lâmü'l-Karni'r-Rabi' Aşr el-Hicrî*, Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, Kahire, tsz.

Celebi, İlyas, “İsâ” (Kelâm), *DİA*, XXII.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâs b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, (ö. 275/889), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

el-Gumârî, Ebu'l-Fazl Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-İdrîsî, (ö. 1380/1960), *İkâmetü'l-Burhân alâ Nüzûli İsa fî Âhiri'z-Zamân*, Matbaatu İhvânı Müslimîn, Mısır, tsz.

el-Hatîb, Muhammed Accâc, *Usûlü'l-Hadîs*, Dâru'l-menâre, Cidde 1414/1994.

Herrâs, Muhammed Halil, *İsâ aleyhisselam'ın Nüzûlü Meselesi*, trc. Seyfullah Erdoğan, Guraba Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, (ö. 456/1064), *Merâtibü'l-İcmâ' fî'l-İbâdât ve'l-Muâmelât ve'l-Mu'tekadât*, Dâru'l-âfâki'l-cedide, Beyrut 1402/1982.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, (ö. 751/1350), *Zâdü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, I-IV, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut 1425/2005.

el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah, (ö. 1352/1933), *et-Tasrih bima Tevatere fî Nüzuli'l-Mesih*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, 5. bs., Dâru'l-kalem, Beyrut 1992.

el-Kavsî, Müferrih b. Süleymân, *Mustafa Sabrî el-Müfekkiri'l-İslâmî ve'l-Âlimü'l-Âlemi ve Şeyhülislâm fî'd-Devleti'l-Osmaniyye Sâbikan*, Dâru'l-kalem, Dimaşk 1427/2006.

Mustafa Sabri, (ö. 1954), *Mevkifu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn*, I-IV, 1. bs., Dâru't-terbiye, Beyrut 1427/2007.

Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), *el-Câmiü's-Sahîh*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

er-Râzî, Abdülkadir, *Muhtâru's-Sihâh*, y.y. 1329h.

er-Râzî, Fahreddîn, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer, (ö. 606/1209), *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1981.

Reşîd Rızâ, Muhammed, (ö. 1354/1935), *Tefsîru'l-Menâr*, I-XIII, 2. bs., Dâru'l-menâr, Kahire 1947.

Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, 2. bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

eş-Şâl, Seyyid Ahmed, "Şeltût, Mahmûd", *DİA*, XXXVIII.

Şeltût, Mahmûd, (ö. 1963), *el-Fetâvâ*, 18. bs., Dâru'ş-şürûk, Kahire 2001.

..... "Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü", çev. Mustafa Baş, *Dini Araştırmalar*, cilt: 7/21, 2005.

..... *el-İslâm: Akîde ve Şeri'a*, 18. bs., Dâru'ş-şürûk, Kahire 2001.

Taberî, İbn-i Cerîr, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* thk. ve tlk. Mahmûd Muhammed Şâkir, I-XVI, 2. bs., Dâru'l-maarif, Kahire 1969.

Teftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, I-V, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

Tirmîzî, Muhammed b. İsa, Ebû İsa b. Sevre es-Sülemî, (ö. 279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Ünal, Zeki, *Hz. İsa'nın Dönüşü Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, sdl. İsmail Karaçam [v.dğr.], I-X, Azim Dağıtım, İstanbul 2007.

Zâhid el-Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali, (ö. 1371/1952), *Nazratün Âbiretün fî Mezâimi men Yünkirü Nüzûle İsa aleyhi's-selâm*, Matbaatü Emîn Abdurrahman, Kahire 1362/1943.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, (ö. 538/1144), *Esâsü'l-Belâga*, I-II, Matbaatü'l-Vehbiyye, Kahire 1882.

..... *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucühi't-Te'vîl*, thk ve tlk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, I-VI, 1. bs., Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.